

Թիւնը տարածուած, բնական էր որ ասորի լեզուն պաշտամանց մէջ աւելի գերիշխող ըլլար այն տեղերը, ինչպէս կը վկայուի: Այս մասին մէջ քննութեան առնուլ պէտք էր նաեւ Տրդատայ Հոռոմ կամ այլուր երթալու եւ դանադրութիւնն ընելու պարագան՝ զոր Ագաթանգեղոս կը պատմէ եւ որուն մանրամասնութեանց մէջ շատ կը տարբերին այլեւայլ քննադատարժիքներն, եւ ի վերջոյ Ս. Նունէի զորոյն ու պատմութիւնը կամ Վրաց դարձը: Գեղեցիկ լրացումն է յայտագ հաստատելը՝ «Հաւատքն եւ հաւատոյ կեանքը Հայոց եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գրիգորի ժամանակ» (p. 199 — 216.) ուր համառօտիւ ամփոփուած են հաւատոյ վերաբերեալ այն ամէն կէտերը՝ զոր Ագաթանգեղոսի մէջ կը կարգանք Ս. Գրիգորի բերնէն, ծայրէ ծայր համեմատ ընդհանուր եկեղեցւոյ հաւատոց եւ դաւանաբանութեան: Ի հարկէ Հեղինակն ալ կ'ընդունի որ այսմէն Հանգանակը բուն նիկիական չէ, ինչպէս ինչորոյ տակ չի կրնար ըլլալ: Կապ ունի այս դաւանաբանական քննութեան հետ այն խնդիրը թէ ստուգիւ «ոչ-քրիստոնէական ազգեցութիւնք ալ եղած ըլլան նորագործ Հայոց հաւատալեանց նկատմամբ» (p. 216 — 231.) ինչպէս հաստատելու մէտ են եւրոպացի քննիչներէն ոմանք: Անուշտ իրաւացի է ընդունիլ որ Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ օրով այնպէս հիմանց փոփոխիլը Հայոց աշխարհի կրօնական հանգամանացն, քրիստոնէութեան պաշտօնական կրօնը դառնալը, մեհնեաց բուն կրօնաւորներն են՝ կը ցուցնեն ժամանակին եւ Ս. Գրիգորի առաքելական գործունէութեան արտաքին շատ մեծ յաջողութիւնը, եւ այնուհետեւ իրրեւ ընդհանրութիւն՝ հայ ազգը նոր ուղղութեամբ եւ նոր ոգւով կ'ընթանար: Բայց ներքուստ բնականապէս տակաւին շատ բան կը մնար ընելու՝ մինչեւ քրիստոնէական օգին ամէն կողմանէ թափանցելը Հայոց աշխարհի ամէն անկիւն եւ անհետ ընելը հեթանոսութեան ամէն նշմարանք ու հետք: Գեռ Բուզանդ (հմմտ. Գ., Ժգ եւ այլուր) գէշ վկայութիւն մը կու տայ ժամանակին Հայոց քրիստոնէական կրթութեան համար, որոնք անգամ «ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նորա քրիստոնէութեանն, լոկ իրրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իրրեւ զմարդկութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ, եւն՝ քննիչներէն ոմանք շատ աւելի յառաջ կ'երթան եւ նոյն իսկ Ս. Գրիգորի ձեռքը կամ իրեն վերագրած կարգադրու-

թեանց մէջ ոչ-քրիստոնէական կէտեր կը կարծեն գտնել: Գլխաւորաբար այն պարագան որ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան գլխուն կամ կաթողիկոսութեան պաշտօնը այնչափ ժամանակ յաջորդաբար մնացած կը տեսնուի Ս. Գրիգորի սերնդոց մէջ, կամ «կաթողիկոսութեան ժառանգականութիւնը»՝ հետեւողութիւն եւ ազգեցութիւն կ'ընդունին հին կտակարանի կամ հրէական քահանայապետութեան: Աւելի մեծ ամբաստանութիւն մըն է մատաղի սովորութեան մասին եղածն, որով իբր թէ Հայոց եկեղեցին՝ բոլորովին օտարացած ընդհանուր քրիստոնէութեան առաջին օրերէն իսկ՝ վերանորոգած ըլլայ հին կտակարանի զոհը: Ուստի թէ «յատուկ-հրէական նկարագիր» մ'ունեն, կ'ըսեն, նոր հիմնուած հայ եկեղեցին մէկ կողմանէ, միւս կողմանէ՝ հին կրօնից կամ հեթանոսութեան շատ մը սովորութիւնք մնացած են, միայն քրիստոնէական գոյն մ'առնելով: Շատ գեղեցիկ է Հեղինակին թէ՛ հոս եւ թէ՛ յաջորդ մասերուն մէջ այս եւ նման անձիշդ ըմբռնանց տուած պատասխանը, բացատրելով իրեն ինչպէս էին իրօք եւ մերժելով չափազանցութիւնքն, եւ թէ հայ եկեղեցին իրական որեւէ «հրէական» բան մը չունի կամ հակաքրիստոնէական: Ուրիշ խնդիր է որ մոգական գաւազանով մը կրնան չէր մէկ վայրկեան մէջ ամբողջ ազգի մը սիրած ու փայփայած կրօնական եւ կէս-կրօնական սովորութիւնքն, տօներն, զրոյցներն ու նախապաշարմունքը ջնջել, եւ ազգորէյ ամէն հայազգւոյ սիրտն ու միտքը զուտ քրիստոնէական գաղափարներով եւ կրթութեամբ: Այս գործը զուլահ հանած են յաջորդ դարերն, եւ այն ոչ առանց մեծամեծ հակառակութեանց եւ հակազգեցութեան իսկ: Այս ամէնը նիւթն է յաջորդ կամ Գ բաժնին՝ Դ դարու պատմութեան:

(Էդուարդ Կլեյն)

Զ. Ե. Ե.

Ա Յ Ո Ւ Ա Ր Հ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՈՐԴՈՒՅԻ ՄԱՅՆՆԵՐԻՐԻ ՀԱՅԿԱՅԵՆԻ ՄԱՅՆՆԵՐԻ

(Հարմարութեամբ)

ԲԵՒԼՈՐԵՒՆ:

Անուշխրման ապա գրեց Թորոնտոյ թագաւորին բարեկամութեան եւ խաղաղութեան թուղթ, առելով որ երկուսի շահերը մէկ են եւ ինքեցելով

է Հարմարութեամբ մասին է խաղաղ, որոնք հնուց ի վեր շարունակ կը սպառնային Պարսից հիւսիսային սահ-

նորա դատեր ձեռք էր նշան մտերմութեան. առհարաւկ սաստիկ ցանկութիւն յայտնեց նորա հետ ապգահաւանք. նա իւր կողմից ուղարկեց թուրքի մօտ իւր ստրկուհին, որին նա իւր գուտարն էր անւանում. եւ որին որդեգրած էր նորա կանանցից մէկը. թուրքը եւս իւր գուտարը բերեց Անուշիր-վանի մօտ, որ նորան ընդ առաւ էր կեանք. Ներկուսի պատահումը անդի ունեցաւ Բարաշկուլում, որտեղ մի քանի օր խնջուց արին. մէկը միւսի հետ մտերմացաւ եւ ընկերացաւ. Անուշիրվան հրամայեց իւր բոլոր մեծամեծներին եւ հաւատարմներին դէշերը յարձակուել թուրքաց բանակի վերայ նորա մի ծայրից եւս այլեւ. նորա հրամանը կատարեցին. Առաւօտանէ թուրքը գանդաւանց դէպքի մասին Անուշիրվանին, որ պատասխանեց, թէ ոչ նա է հրամայել այդ քանք անել եւ ոչ էլ դիտել, թէ Տրդէնոյը նորա մարդկանցից մէկն է. Մի քանի դէշերներ անցնելուց յետոյ Անուշիրվան հրամայեց նոյն մարդկանց կրկնել նոյն բանը, ինչպէս առաջ. նոքա կատարեցին հրամանը. թուրքը սկսեց բարձրաւան բարկանալ եղածի վերայ, մինչեւ որ Անուշիրվան մեղմացաւ նորա հետ, ներողութիւն խնդրեց եւ հանգիստեց նորան. Ապա նա հրա-մայեց կրակ նետել իւր բանակի ծայրում, որտեղ ոչինչ չկար, բայց ի շոր կանաչից եւ թփից շինւած խրճիթներէն. Նոր լուստանալ, բարկացաւ Անուշիրվան թուրքի վերայ եւ ասաց՝ «քո մարդիկը լքել էր մնացել որ բանակը բնաջինջ առնէին, կանգնելից համար դու ինձանցի վրէժ առաքո՞ղ, իսկ նա երբեքցաւ թէ ճշմարիտ ես չգիտեմ. թէ ինչ է եղածը պատճառը. Անուշիրվան ասաց՝ «Եղբայր, մեր եւ քո դուք առում են մեր խաղաղութիւնը, որովհետեւ նոցա համար կորուցաւ այն աւարը, որ նոքա կը ստանային իրանց աւազակային յարձակումներում եւ մեր մէջ եղած կռիւներում. եւս ասաց հով չեմ, որ նոքա այնպիսի բան կ'անեն, որ մեր արտերը կը պաղցնեն, մինչդեռ մերը միմեանց սեր եւ յարգանք են. ցոյց տաւան. Որպէս զի աղ-գական եւ մտերմ գառնաւուց յետոյ՝ մենք (գար-նեալ) չեմք շանամանը, ամենայան է. որ դու ինձ թոյլ տաս մի պարիսպ իմ եւ քո մէջ շինել, նորա վերայ մի դուռ կը կախեմ, այն ժամանակ ոչ իմ մարդիկը քո մօտ եւ ոչ քո մարդիկը իմ մօտ ներս

մտնեն. ներկայ աւանդութիւն, Նկարագրելով դեր-բնդի Պաշակի շինութիւնն, արմատաւոր կը շնորհ նորա պատմական կարեւորութիւնն, որով միանգամայն արժա-նահատու կը հանդիսանայ, ի բաց թօշննով հարկու ինչ ինչ բանաստեղծական մանրամասնութիւններ. խաղաղաց դուռն շինու մի քանից յետոյ Պարսիկ թուրքաւորները ստիպու-մ են այնտեղ մեծ գումար պահագան զօր պահել. նրկա-տեան ցեղերի արշաւանցոյ դիմագրեւել. համար. պայտաւ, 468 թ. Սարգսուրը (Նարգարսուր) գանձելով շքեղ Պաշակը (Սարգսուր) ամուր պաշտպանած, յետ դարձան եւ Աւա-նաց գանձով մասն շայտանան (Eriak. fr. 37). քանի դեռ Յունաց աղեղնութիւնն զօրեւ էր քաղը Սելայում, նոցա վերայ էր ծանրացած դուռն վերայ հսկելու հոգը, դրամով կամ գինւորներով:

1. Եւստ. Բորշուկ, մասն ինչ Գուգարաց աշխարհին:

կը մտնին, բացի այն գեպքից, եթէ դու կամ ես թոյլ տանք, թուրքը համաձայնեցաւ եւ դեպք իւր երկրի, եւս Անուշիրվան ձեռնարկեց պարսպի շինութեանն, որ շինեց ծովի կողմից ժայռի եւ արձիճից. նորա լայնութիւնն էր 300 կանգուն, իսկ բարձրութիւնն՝ լեռնակի կատարին հասաւոր. հրամայեց նաւերով քարեր բերել եւ նետել ծովի մէջ, եւ երբ քարերը ջրի մակերևոյթին հասաւոր բարձրացան, շինեց նոցա վերայ պարիսպը եւ 3 մղոն ծովի յիշով հեռու ստաւաւ Հնուրկիւնը աւարտելուց յետոյ պարսպի մուտքին կախել աւեց երկաթէ դռներ եւ 100 մարդ հնձեւալուց դրեց մուտքը ինչպէս պահելու համար. ապա այդտեղ կա-րիք կար 5000 զօրք պահել. դուռն վերայ շինեց մի աշտարակ. երբ արտանից յետոյ խաղանին՝ ասացին, թէ «Անուշիրվան քեզ խաբէց, քեզ պատելի ոչ իւր դատեր հետ եւ իրան լքեցանից պաշտպանեց», թուրքը ոչինչ չկարողացաւ անել:

Անուշիրվան նշանակեց կառավարիչներ բոտ կարգի կարգի եւ նոցանից ամեն մէկին աւեց մի մի դաւառ լուրի տխողաւով. նոցա թեւում ջարդեր խաղանին, որ Սարբիթի տերն էր եւ կը կուէր Վահ-բարդանշահ, եւս Ֆիրանին, որ էր Ֆիրան-շահ, Տարաբարան-շահին, Լազկի թագաւորին, որ կը կուէր Ջարդանշահ, Մաւրաաթին, որի տերու-թիւնը թուրքացած էր, Իրանին, որ կը կուէր Իրանշահ, Հաւաթանին, որ կը կուէր Հաւաթանշահ. Բուղղի՝ տիրութեան նշանակեց Բուղղի վերայ, Ջերի-կիրանի տիրուէ իւր տերութեան վերայ կառավա-րել, հաստատեց Ջարաւ-ալ-Հարաթի՝ տերերին իրանց հոգիին վերայ եւ խաղաղութիւն կապեց նոցա հետ՝ իրան հարկ տալու պայմանով:

Հայաստան Պարսից ձեռքումն էր մինչ իսլամի երեւան. այն ժամանակ շատերը թողին

- 1. Հարկա պարսպի մի մասը լեռան վերայ կը տա-րածէր, ինչպէս կը նկարագրէ Խոսրովի, ա. էջ 124.
- 2. Հմմտ. առաւել Xarab. այս տխողաւ տիրապա-ր կը կրէին խաղաղութեան արձեղ.
- 3. Jakub: Սարբի մեծ տերութիւն է Աւանը եւ Բար-եւ-Աւարի մէջ. դպիք այս երկրից միայն երկու ճանապարհ կայ, մի՛ խաղաղաց երկրի, միւրը՝ Հայաստանից.
- 4. Istakri: Տրդուան:
- 5. Marquart իրաւաբ կ'ուղղէ Եւստ. Բորշուկի Եւստ. Բորշուկի (Eranšahr, էջ 119). ինչ նոյնն է Մ. Կարանու-տագուր. Եւստ. Բորշուկի:
- 6. Istakri այս երկրից մի մասն է, Լեզկիներին կից, Մաս-թառ անուանով երկրի կայ. սոքա մեծ աղբ է. . . Նոցանից վերեւ կը բնակին Մուզի, իսկ ստորեւ՝ Մաւրա, Սերայ եւ Մահան (ցեղեր): Սերայ եւ Բար-եւ- Աւարի մէջ գտա-ւում է Տրդուան երկրի, որի բնակիչը տեղացիներն մէջ ջաղպղիք կը հանդիսանան: Սելայով Լեզկիները առաւել բազմաթիւ են եւ նոցա աշխարհը աւել բնակաւան են՝ նոցա-նից վերեւ կը բնակին Ֆիրանը, որտեղ գաւառը անն է:
- 7. Բուլիս գաւառն է Տայաս:
- 8. Կովկասի լեռների մասին (ի բաց թողած Պարս-թեռն անանկութիւնն) առաջին անգամ կը յիշէ Հերոդոտոս՝ Կովկասի ծովի արեւմտեան կողմից կը տարածուի Կովկաս, որ ընդարձակու թեւամբ բոլոր լեռներից մեծագոյնն է. բարձրու-թեամբ բարձրագոյնն կը հանդիսանայ. (վերան) կը բնակին բազմաթիւ եւ պէտպէս ցեղեր, որանք գրեթէ բոլորը առ-տառի վայրի ծառերից կը կերակրուին (I, 203):

իրանց ամբողջները եւ քաղաքները Սիսականում, այնպէս որ երկիրը ամայացաւ։ Ապա խաղաղք եւ Յոյնք տիրեցին, ինչ որ առաջ նոցա մեղաբունքն էր։ պատմում են, որ Յունքը Տոյիքը մի փամանակ ջիւր-ցան էին եւ նոցա կառավարիչները անկախ իշխաններէ զիրը ընդունած, որոնցից մէկը՝ Արմանեղուս¹ իրան թագաւոր Տրապանակեց, նորա մահից յետ կառավարեց երկիրը նորա ինքը, որ իւր հերթի վրայ անտէր նա շինեց Վարկն քաղաքը եւ անւանեց Քալիստոն², որ իւր նշանակէ «Քալիի բարի գործ»³, զանկորց ձկնի վերայ նա Տրամայեց իրան նկարել։ Արարացիք Քալի անւանին արարական են ունին եւ կ'անէին⁴ Քալիստոն⁵։

Երբ Օսման որդի Օթմիշին յալիք եղաւ՝ 644—656 նա գրեց Մուսուլային, որ նորա կառավարին էր Ասորիքում, Միջագետքում եւ Յունաց սահմանագլխում, Տրամայեցիով Հայաստան ուղարկել Հաբիբ Բ. Մասլամա-ալ-Ֆիշրին. այս Հաբիբը լայն զինուոր էր հաղթեցաւ Ասորիքի նւաճման եւ Յունաց զէմ արշաւանաց ժամանակ. այս բանի մասին գիտէր Օմար, յետոյ Օսման եւ ապա նորա փոխանորդը. ըստ այլոց՝ հակառակ⁶ Օսման գրեց Հաբիբին անձամբ, Տրամայեցիով արշաւել Հայաստանի վերայ, եւ այս տեղեկութիւնն աւելի ճիշդ է։ Հաբիբ արշաւեց 16.000, ըստ այլոց՝ 18.000 զօրով Ասորիքի եւ Միջագետքի բնակիչներէրց, եկաւ Կարսի եւ պաշարեց քաղաքը. բնակիչք դուրս ելան ընդդէմ, պատերազմեցին նորա հետ, բայց ստիպւած եղան քաղաքով պաշտպանել եւ խնդրել իրանց ինայել այն պայմանով, որ հեռանան քաղաքից, (իսկ մնացորդները) մարդագլուխ տուրք վճարեն։ Նոցանից շատեց թաղին գնացին եւ բնակեցան Յունաց Տոյի վերայ։ Հաբիբ մնաց այստեղ իւրայիններով մի ամիս։

Ապա լուր տուցաւ Հաբիբ, որ պատրիկ⁷ Արմենայի մեծ զօրք է գումարել մուսուլմաններ զէմ⁸ եւ նորա հետ միացել են օգնելու համար Ալանք, Ափխազք եւ խաղաղներից Մամանդաւրք⁹։ Հաբիբ

¹ Հատուան զեղեցիկ օրինակ իւր նապէլ. թէ ինչպէս ամեն ազգի պատմագիրք իւր ջանան աշխարհագրական տեսանքներ իւր իւր հմուտ հերոսների հաշակով մեկնել, որոնք յաճախ երբեք զայսուցին ինն ունեցած։ Օրինակները բազմաթիւ են եւ մեզանում։

² Patricius, πατριχιος տիպոսն կրում էին նաեւ Յունաց հպատակ քրիստոնէս իշխանների փոքր եւ Սասանացի Արիստոսը, մեղանում՝ իշխան, կամ՝ տէր, իմաստով իւր գործածւէր. (հմտ. Թ. Արեւունի) Գաղտիկի Գնունի, Գաղտիկի Անանիայի, Վարդ Գաղտիկի (Իլլուանի)։

³ Երեւի, խաղաղները կը բաժանէին զանազան ցիւղերի, որոնցից մէկը Մամանդաւրք էին։ Ισταρι. խաղաղք երկրում, իստիկ (Հայաստանից) եւ Բար-է-Աւարտի միջ Մամանդաւր անունով մի քաղաք կայ։ Ibn el Athir կ'սկսէ Սփառնդերին (յն⁴) գէւ Անուշիրվան թագաւորի «Ափխազք, Բանդաւրք, Բալանդաւր եւ Ալանք համաձայնեցան միմեանց հետ արշաւել Անուշիրվանի երկրի վերայ եւ ուղեւորեցան զէպի Հայաստան» նորա թագաւորին կողովաւելու զգետնաթիւեան։ Դանապարհի հեղաշրջեցան եւ Գարսի թագաւորի գանդապիւթեան շնորհիւ նոցա տուրքեաց մանկէլ նորա երկիրը։ Նա ուղարկեց նոցա զէմ զօրք, որ նախատեց նոցա հետ եւ արի մասանց նոցա, պարեցան 10.000 մարդ, որոնք Անուշիրվան բնակեցրեց Ասորպատականում⁵։

գրեց Օսմանին, ինզքրելով նորանից օգնութիւն, գրեց նաեւ Մուսուլային, որ իրան ուղարկէ Ասորիքի եւ Միջագետքի ժողովեցին նոցա, որոնք իւր կամենան կրօնի եւ աւարի համար կուռել։ Մուսուլան ուղարկեց նորան 1000 մարդ, որ Հաբիբ ընախեցրեց Կարսիում, բաժանեց նոցա հոյճի եւ նշաւ, նախեց նոցա այնտեղ պահապան. իսկ Օսման, ստանալով Հաբիբի գիրը, գրեց Մալիք Բ. Ալասի Բ. Մալիք Բ. Ալասի Բ. Ռամային, որ նորա կառավարին էր Կուլփալում, Տրամայեցիով Հաբիբին օգնութեան ուղարկել նորա մօտ եղած զօրքով Մալման Բ. Ռարիյա ալ-Բահիլին, որ նմանապէս Մալման ալ-Մայլէ (հեռեւ) կը կուռէր եւ ինքն ընտրել եւ լայն զինուոր էր. նա գնաց Հաբիբի մօտ իւր 16.000 բարեպալան զօրքով։ Մինչ այս, մինչ այն եկան եւ Յոյնները եւ բանակեցան Եփրատի մօտ. որովհետեւ Հաբիբ համար օգնական զուգոր ուշացաւ, մուսուլմանները գիշերով յարձակեցան թշնամաց վերայ, որի մասնեցին եւ կոտորեցին նոցանից շատերին։ Նոյն գիշեր Արգալաւհի մայրը, որ Եազիդ ալ-Կալիլի գումարն էր, հարցրեց իւր ամուսնի Հաբիբին՝ որտեղ է (մեր) տեսութեան տեղը, նա պատասխանեց՝ 'անհասարակ վրանեմ' եւ կամ գախաւում⁶, եւ երբ վերագարձաւ իւր վրանը, դատաւ այնտեղ իւր կոնը։ Մալման ժամանեց, երբ մուսուլմանները իրանց գործը վերջացրել էին թշնամիների հետ. Բարեպալանք իրանց մաս պահանջեցին աւարից, նոցա հրաժարեցին տալ. բանը այնտեղ հասաւ, որ Հաբիբ եւ Մալման խօսեցրով միմեանց անպատուեցին, իսկ Մալմանին մուսուլմաններից մի քանիսը սպառնացին ապանել. (այդ առիթով) բանաստեղծը ասաց՝

Եթէ սպանէք Մալմանին, մեղք իւր սպանենք մեր Հաբիբին,

Եւ եթէ գնաց իւր Ափփանի մօտ,⁷ կը գնանք եւ մեղք⁸։

Հաբիբ գրեց Օսմանին զէպիի մասին, եւ նա Տրամայեց նորան աւարից հարուստ բաժին տալ Ասորիքներին, իսկ Մալմանին՝ որ նա ապառտակ առնէ Աղուանից երկիրը։ Ռմանք իւր պատմին, որ Մալման Բ. Ռարիյա արշաւեց Հայաստանի վերայ Օսմանի ամիրապետութեան ժամանակ, զեւրեց (ժողովուրդը), աւարի առաւ եւ եկաւ Ալփալիք Բ. Օզբայի մօտ. ըստ աւանդութեան Մուսուլի բնակիչներից, այս բանը տեղի ունեցաւ 25 թուականին⁹։ Այստեղ նորան հասաւ Օսմանի նամակը

¹ Յունաց կայսեր սովորական մականունն է Արարացի մօտ։

² Ամիրապետը այսպիսի զէպեքրում գլխաւոր գաւառն էր իւր հանդիսանում։

³ Արարացի բանաստեղծները, որոնք թուում հաշաղիւտ լինել նաեւ կոնաք, սովորաբար կ'ուղեցնեն պատահալովներն արշաւ անց ժամանակ եւ իրանց երգերով կը խախտուէին նոցա։

⁴ Ռուբին 647 թ. ինչպէս գէւ. կը տեսնենք, այս արշաւանք առաջին լինէր, այլ երկրորդն էր Ելյաք Բ. Զանմից յետոյ։ Մինչ առաջին աւանդութիւնն Հաբիբ Բ. Մուսուլային իւր վերջուր Հայաստանն անւանաւ, երկրորդն՝ հակառակն՝ Մալման Բ. Ռարիյային. ինքն հեղինակը սակայն նկատում է ստորին, որ Հաբիբի մասին տեղեկութիւնն առաւել ամփոփահասաւ իւր հանգիստայն։

թէ՛ ինչպէս Մուսլիման նորան կը հաղորդէ՝ Յոյնք կը սպառնան մուսլիմներին ահապին բազմաթիւութիւնը, ինքզնիք էր նորան օգնութեան ուղարկել 18.000 զօրք: Օսման ուղարկեց այս զուեղը Սալման ք. Ռաբիայ ալ-Բաշլէ հրամանատարութեան ներքոյ, իսկ Մուսլիման՝ Լաբի ք. Մաւաւայ ալ-Ֆիհրին նշնշապէս զօրքով: Նոյն երկուսով առան սարսփանքի, գերեցեալ բնակիչներին, աշխատելով խելէ միմեանցից հրամանատարի իրաւունքը: Ատրիք Մալմանի մասին կը հօգային. բանաստեղծը ասալ՝ եթէ գուր պահէր եւ այլն: Բայց առաջին աւանդութիւնն աւելի ճիշտ է, որի մասին ինձ պատմել են Վարինի ծերերից շատերը, նմանապէս ինձ գրած է գորս մասին քաղաքի գաղաւթը Արաֆ ք. Սուֆիան Աբու Աբադը:

Ինձ պատմել է Մահմէդ ք. Սադ, որ լսած էր ալ-Վալիդին, իսկ աս՝ Աբդուլ Լամիդ ք. Ջաֆարից եւ աս՝ իւր հօրից, ինչ Լաբի ք. Մաւաւայ Մալալարից Դուպի եւ մնաց այստեղ, մինչեւ պատահեցաւ նորան Մուսլիման Յոյնք՝. նա յարձակեալ նորս վերայ գլխիւր, պահեց նորան եւ աւարի առաւ նորս բանկալ: Դորանից յետոյ Սալման շտապեց Լաբիի մօտ եւ պատահեցաւ նորան Վարինում, ինչպէս ճիշդ տեղեկութիւն ունին պատմողները:

Ինձ աւանդել են Մահմէդ ք. Բիշը եւ իրն Վարդ Բալիան Վարինի ծերերի զոհեցելով՝ թէ Վարին իւր նաճման օրից մնացել էր անուոպի իւր բնակիչաց շնորհիւ, մինչեւ եկաւ անհաւատը 133 թ., պաշարեց Մալալիսի, աւերեց նորս պարսպները եւ նորանում ապրող մուսլիմներին փոխադրեց Միջագետք: Ինչեանելով Լաշի մարգում, նա առաջ ուղարկեց հայ Կուսանին, որ եկաւ եւ պաշարեց Վարին քաղաքը մի քանի օր. այստեղ կը կառավարէր Աբու Վարին: Հայ բնակիչներէց երկու եղայր, ծակելով պարսպը, գնացան Կուսանի մօտ եւ նորան քաղաք մտցրին: Կուսան տիրեց քաղաքին, սպանեց զերեք, աւերեց եւ տառաւ ինչ որ կարողացաւ յափշտակել անհաւատի համար, իսկ գերեւաններն բաժանեց իւր ընկերների մէջ:

Ալ-Վալիդին պատմում է, որ ալ-Մանսուր՝ 139 թ. գնեց գերութիւնից Վարինի բնակիչներէց նոցա, որոնք գետ կինդանի էին, չէինց քաղաքը, ծաղկեցրեց, վերադին բնակեցրեց այլանոց գերութիւնից գնածներին եւ բերել տեղեց Միջագետքից եւ այլ տեղերից քաղաքի համար մի գուռի զօրք: Երբ Յունաց կայսրը արշաւեց Վարինի վերայ ալ-Մուսաաիմ Բիլալի ամիրապետութեան ժամանակ, նա սկսեց քաղաքի պարիսպը քար-քարով:

1 Արաբացի Թ. գործի յայտնի պատմագիրք:

2 Ըստ Սիբեոսի այս մարտը տեղի ունեցաւ ոչ թէ Գալիմում, այլ Նախաճաւում, սակայն յոյն գորպիսեղ գրախոսեանքը ասկերցաւ՝ «եւ գնաց Մուսլիման փախստական, եւ չոգաւ անկախ ի վերս: Իսկ զարեւ խալիպէն զարձաւ ի նոցանեւ եւ պաշարեաց զՎարին քաղաքը (ԿԼ. ԼԸ):»

3 Հայեացքը դրսիս ի ճարտոյ:

4 Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր ամիրապետը (754-

775):

5 833-842. Օգտուելով խալիֆութեան թուրք-

կոծել, այնպէս որ քիչ էր մնացել նա փուլ քար. ալ-Մուսաաիմ ծախեց նորան ամբացելու համար 500.000 դրամ:

Վարին առնելուց յետոյ Լաբիի գնաց բանակեցաւ Մարբալում: Այստեղ նորս մօտ եկաւ խալիֆի պատրիարք Իյսա ք. Ղանմի թղթովով՝ այս Իյսա ք. Ղանմի ապահովել էր նորս անէն, գոյնն եւ երկիրն եւ խաղաղութիւն կապել նորս հետ՝ իրան հարկ տալու պայմանով, որ եւ հաստատեց Լաբիի: Եւ իւր բանակի զրած եւ զարափի՝ եւ Վարազայ դաշտի մէջ, երբ նորս մօտ եկաւ խալիֆ տէրը ինչ ինչ ընծաներով, բայց Լաբիի չընդունեց նորանից եւ բանակեցաւ խալիֆում: Այստեղից նա գնաց Սիփան (?), որտեղ նորան պատահեցաւ Մուկի տէրը (այս գաւառը կը պատկանէր Պատմագրութիւնին): Լաբիի Կաղաղութիւն կապեց նորս հետ նորս հողերը գրաւելու պայմանով, մարդ զրեց իրան հետ եւ զրեց խաղաղութեան եւ պաշտպանութեան թուղթով: Ապա ուղարկեց Ալ-ճէշ եւ Բաշուալիսի նոցա, որոնք Նաճնէ էին այս տեղերը, եւ ժողովրդից գլխաւորի առաւ, իսկ մեծամեծներին, որոնք նորս մօտ էին եկած, խաղաղութիւն պարզեցեց հարկ տալու պայմանով: Ինչ կը վերաբերի Տիրիսի՝ ծովակին, նա նորան թողեց ազատ, եւ ծովը մնաց ընդհանուր սեպհականութիւն, մինչեւ Միջագետքի եւ Հայաստանի վերայ կառավարեց Մահմէդ ք. Մըլլան ք. Լակամ, որ իւրացրեց ձկնորսութեան իրաւունքը եւ ծախեց այդ արտօնութիւնն, ծովակի մի մասը իրան յատկացրելով: Եւսոյ նա Մըլլան ք. Մահմէդի սեպհականութիւնն եղաւ եւ մնաց նորս ձեռքի տակ:

Այնտեղից Լաբիի եկաւ Արտաշատ, որ է

Թիւնից սորո օրերով Յոյնքը յարձակողական զիւր բռնեցին Փոքր Ասիայում: Վերջինէւ զեպըր պեպը եւ տեղի ունեցած լինի 838 թ.

1 مرابا, مرابا, Թերեւս ուղղելու է Վալա —

Մարգարէի Ցուրուբներն:

2 Նախ քան Հայաստանի վերայ արշաւելն՝ ըստ Բեկազորի Աբարազից Խաթ Բ. Ղանմի առաջնորդութեամբ 19 թ. մասն Միջագետք եւ Նաճնէին Ամիգ, Նիփիւրս, Մծրին, Մարգին, Ալմին, Բիթլիս եւ խալիֆ Ռաճն թիւ 640 թ. Ալմինի եւ Ցուրուբների մի մասը կը գտանւէին Աբարազից իշխանութեան տակ: Այս հետաքրքրիչ հաստատել, որ կրում է Միջագետքի Նախաճաւ վերնադիրը, առաջ կը բերենք իւր տեղում:

3 Թիւ թէ Լաբի եւ Վարազներէց գաւառները մասին է խոսքը: Լաբիի այսպիսով Վարինից շարունակ գեպի հարու կ'ուղեւորէր: Մարգարից գաւով Լաբի եւ այս խալիֆ, նա Մըլլան վերայով ուղղակի գիման է Դուլին:

4 Վաւազ կենտրոն իրան բազմապատկութիւնը կ'ուղեւորէ, որ անուան աղաւաղան է, Թերեւս կարգաւու է Սիփան (Լիսան):

5 Բնաբեր խալիֆը ուղղելու է խալիֆ: Այսպէս կը կոչուէր Վանայ Դոսի, որ դեռ հնում Տաշկանտ էր իւր քաղաքը (Tashkent) աղմկեցնելով:

6 Բնաբերի կենտրոն թիւնն Բնաշատ (Աշտիշատ)

անպայման իսկաւ է. կարգաւու Բնաշատ (Աշտիշատ):

